

Het huwelijk van Messalina en Gaius Silius ofwel bigamie in het oude Rome, geschilderd door Nicolaus Knupfer

• KEES SCHOEMAKER •

*Ter nagedachtenis aan
Jhr. Dr. D.F.W. van Lennep
(1900-1994), in leven leraar klassieke
talen aan het Barlaeus Gymnasium te
Amsterdam.*

Over de iconografie van het schilderij van Nicolaus Knupfer (afb. 1) bestaan nogal wat uiteenlopende meningen.¹ Is het een historiestuk (de uitspattingen van de Verloren Zoon), is het een genrestuk (een bordeelscène), of geeft het een scène uit een toneelstuk weer?

Naar mijn overtuiging is het zowel een historiestuk als een scène uit een toneelstuk. Eerst het historische aspect. De afgebeelde situatie speelt zich af in 48 na Chr. De hoofdpersonen zijn Valeria Messalina, de echtgenote van keizer Claudius, en de jonge, knappe Gaius Silius, een Romeins edelman, die het volgende jaar tot consul zou worden benoemd, een *consul designatus* derhalve. In boek XI, de hoofdstukken 27-33, van de Annalen van Tacitus vinden we het verhaal over het huwelijk tussen Messalina en Silius en de gevolgen die dat huwelijk had.² Het verhaal lijkt ongeloofwaar-

dig en Tacitus vindt dat zelf ook, maar hij zegt: 'Ik fantaseer niet, ik geef waarlijk weer wat ik van ouderen heb gehoord en wat er over is geschreven.'³ Messalina trouwde in 39 met Tiberius Claudius Nero Germanicus (Claudius). Claudius werd na de moord op zijn neef Caligula in 41 zijns ondanks tot het keizerschap geroepen. Claudius had een tremor van hoofd en rechterhand, stotterde en kwijlde, en voelde zich eerder tot de wetenschap agetrokken dan tot het uitoefenen van (militaire) macht. Door zijn gebreken werd hij door zijn familie (de Julisch-Claudische dynastie) niet voor vol aangezien.⁴ Ten tijde van hun huwelijk was Messalina 15 jaar oud en Claudius 50. In 40 en 41 schonk Messalina het leven aan een dochter, Octavia, respectievelijk een zoon, Britannicus.

De beeldschone Messalina ontpopte zich nadat Claudius tot keizer was uitgeroepen als een nymfomane van de

eerste orde. Ze gaf de meest orgiastische feesten in het keizerlijk paleis. Haar positie als keizerin stelde haar in de gelegenheid iedere man in haar bed te ontbieden die haar aanstond. Als een man weigerde zich met haar in te laten of als zij genoeg kreeg van een minnaar ging zij bij Claudius klagen en deze liet hem dan wegens hoogverraad ter dood brengen. Volgens de overlevering was haar libido zo groot, dat zij eens een wedstrijd met de bekendste hoer van Rome aanging om te zien wie het met de meeste mannen achter elkaar kon doen. Messalina won.

Claudius wist van al deze uitpattingen niets, of deed of zijn neus bloedde. Hij was kennelijk dol op Messalina, die overigens haar slavinnen naar hem toestuurde om maar niet met hem te hoeven slapen.

In 48, het zevende jaar van Claudius' keizerschap, werd Messalina verliefd op de *consul designatus* Gaius Silius, algemeen erkend als de mooiste man van Rome. Of het om politieke redenen was of omdat zij (zoals Tacitus stelt) aan gewoon overspel niet meer genoeg had en, om het in een hedendaagse term te stellen, een nieuwe uitdaging nodig had is niet duidelijk, maar Messalina en Silius lieten zich officieel huwen toen Claudius om een offer te brengen of voor een inspectie van de graanvoorraad naar Ostia was afgereisd.⁵ Voor Messalina's andere en eerdere minnaars gold één ding: ze vormden geen bedreiging voor het keizerschap van Claudius. Silius echter, als *consul designatus*, zou wel eens een greep naar de macht kunnen doen. De raadslieden van Claudius, de vrijgelaten slaven Callistus, Pallas en Narcissus, besloten Claudius op de hoogte te stellen van de gebeurtenissen in Rome.⁶ Deze werd radeloos en riep: 'Ben ik nog keizer? Is Silius nog een privaat burger?' en haastte zich naar Rome terug.

Op datzelfde moment vierden Messalina en Silius feest. Tacitus

schrijft: *Ondertussen gaf Messalina zich over aan nog meer uitpattingen. Het was volop herfst en zij vierde bij haar thuis een zogenaamd druivenoogst-feest. De persen werkten op volle toeren en de wijnvaten stroomden over. Vrouwen gehuld in dierenhuiden sprongen rond als offerende, hysterische Bacchanten. Zelf sloeg Messalina, haar haren los, met de thyrsusstaf. Aan haar zijde Silius, met klimop om zijn hoofd gewikkeld en met cothurnen (toneellaarsjes) aan zijn voeten. Hij schudde met zijn hoofd op de maat van het krijsen van het losbandige koor om hem heen. Men zegt dat Vettius Valens met zijn dronken kop in een hoge boom was geklommen. Gevraagd wat hij zag, riep hij: 'Een zware storm boven Ostia!'. Het kan zijn dat er inderdaad een storm was opgestoken, maar het kan ook een loze opmerking zijn geweest, met uiteindelijk profetische waarde. Van alle kanten kwamen ondertussen de berichten binnen 'dat de keizer alles wist en op weg was om wraak te nemen'. Derhalve gingen Messalina en Silius uiteen; Messalina vluchtte naar de tuinen van Lucullus en Silius ging naar het forum om wat plichten te vervullen en zodoende zijn angst te verdoezelen.'*⁷

De centrale figuren op het schilderij zijn een knappe jongeman in een Romeins militair tenue met toneellaarsjes aan en een wijnglas in zijn hand (Gaius Silius), en een mooie, welgevormde jonge vrouw met ontblote borsten, die de jongeman vanaf een bed meesleept (Messalina).⁸ Op het bed links een vrouw die met een hoed op de voet van haar omhooggestoken rechterbeen zwaait en met haar rechterhand de binnenkant van het linker dijbeen van de jongeman beroert. Aan het raam, staand op de tafel, twee mannen waarvan er één wijst naar iets dat zich buiten bevindt en bij het raam een vrouw, met een vragende, veront-ruste blik in haar ogen. Door het raam is een boom zichtbaar. Links op de voorgrond een wijnkoeler met een fles erin en een druivenrank er tegenaan. Op de voorgrond rechts een militair,

die, half liggend op een bankje, in kenelijke staat van dronkenschap zijn zwaard trekt, en een vrouw die een luit bespeelt. Het schilderij ademt aan de linkerkant de sfeer van een vrolijk Bacchanaal uit, maar het groepje aan het raam is duidelijk door iets gealarmeerd en de man op de voorgrond zal zijn zwaard niet voor niets trekken. Kortom, hier is het moment uitgebeeld waarop de 'zwarte storm vanuit Ostia' het huis heeft bereikt, hetgeen door de figuren aan het raam wordt waargenomen. Messalina trekt Silius van het bed om te dansen, maar het zal vluchten worden. De man op de voorgrond, dronken als hij is, denkt de keizerlijke troepen wel even tegen te kunnen houden. Knupfer heeft de druivenpersen en wijnvaten weggelaten en er ter aanduiding van de aard van het feest de wijnkoeler met fles en druivenrank voor in de plaats gezet. Op de tafel staat een fruitschaal met onder meer een tros druiven.

Als het om deze passage uit Tacitus gaat, is het schilderij dus onmiskenbaar een historiestuk. Waarom dan ook een scène uit een toneelstuk? Omdat Joost van den Vondel aan de geschiedenis van Messalina en Gaius Silius een toneelstuk heeft gewijd, waarvan hij in 1639 in een brief aan Hugo de Groot melding maakt. In de biografie van Vondel door Gerard Brandt lezen we:⁹ 'Ontrent het jaar MDCXXXVIII hadt onze Dichter een treurspel gemaakt van Messalina, gemaalinne van Keiser Klaudius, en haar uitzinnig huwlyk met Silius, 't welk al gerolleet, evenwel door een onnoozel toeval achter bleef. Toen de Tooneelspeelers, in 't byzyn van den Poëet, de rollen voor d' eerste maal, naar gewoonte, laazen, om te weeten of elk zyn rol verstondt; vondt men eenigen, die den inhoudt van 't Treurspel niet konden vaten: niet begrypende hoe Messalina tot zulk een dolle uitspoorigheit kon vervallen.¹⁰ De Poëet, hen willende onderrechten, zeide, meer eenvoudig dan voorzich-

tig: 'T is eveneens als of zoodaanig een Prins, dien hy noemde, een nar was, en de Prinses, terwyl hy ergens naar toe was gereist, ondertusschen met een' Raadtsheer wilde trouwen. Om deeze onderrechten en gelykenis werdt in 't eerst gelacchen: maar daarna begosten eenige domme en losse Tooneelspeelers in hunne drinkgelaagen tegens elkanderen te zeggen, *zou dit spel wel op dien Prins slaan? Misschien is Claudius die Prins, Messalina zyn Prinses en Silius zulk een Heer, dien zy, (onder andre Grooten, die de gemelde Prinses op de reize naar zeeke stad verzelden) dwaasselyk uitkipten.*¹¹ Deeze praat liep eerst onder de speelers en werdt, zoo ongerymt als ze was, door zommigen, die den Poëet niet gunstig waren, verder uitgestrooit, tot dat ze den Regenten van 't Weeshuis ter ooren quam. Deeze begaaven zich terstondt op den Schouburg, en maakten zwaarigheid in 't speelen van een spel, dat zoo schendig misduidt werdt.¹² Vondel, hier kennis van krygende, stondt verbaast, merkte zynen onnoozelen misslagh, en vreesde, dat uit zulk een dwaaze praat en misduidinge, die op geen schyn van waarheit rustte, nochtans iet quaadts tot zyn nadeel moght koomen t' ontstaan: dewyl men 't beste kon verdraaijen, en uit alle bloemen vergift zuigen. Naa eenig overlegging hy naar de drie speelers, die voor Messalina, Silius en Narcissus zouden speelen, en eischte hunne rollen, onder voorgeven van iet daar in te willen veranderen of verbeteren. Hier door kon men 't spel, dewyl hy nu de voornaamste rollen maghtig was, niet door den druk gemeen maaken, 't geen hy zocht t'ontgaan. Dus heeft hy 't onderdrukt, en eenige van de beste dingen daarna in andere treurspeelen gebruikt, maar de rest verbrandt'.

Knupfer, die zeer thuis was in de klassieken, kan zich rechtstreeks op Tacitus als bron gebaseerd hebben, maar het is ook denkbaar dat hij het stuk van Vondel heeft gekend, hoewel het nooit in druk is verschenen. Dit

lijkt waarschijnlijk, niet alleen omdat Knupfer een aantal elementen die Tacitus noemt niet heeft weergegeven, zoals de thyrsusstaf van Messalina, de klimopkrans van Silius en de dierenhuiden waar de vrouwen in gehuld waren, maar ook omdat de gehele voorstelling de sfeer van een toneel-scène ademt.¹³ In dat geval zou een datering 1638/1639 aannemelijk zijn.

NOTEN

- 1 Zie voor de verwerving van dit schilderij het stuk van Wouter Kloek in dit *Bulletin*.
- 2 Publius Cornelius Tacitus, *Annales ab excessu divi Augusti Libri xvi*.
- 3 *Annales* XI, 27 in fine: 'Sed nihil compositum miraculi causa, verum audita scriptaque senioribus trado'. De *Annalen* verschijnen ca. 70 jaar na de beschreven gebeurtenis.
- 4 Waarschijnlijk leed hij aan de ziekte van Parkinson.
- 5 In Ostia woonde overigens ook Calpurnia, Claudius' favoriete hoertje.
- 6 Deze laatste was eveneens een minnaar van Messalina; hij regeerde in feite met haar het Romeinse rijk. Uit angst voor een machtsgreep van Messalina met Silius kozen de vrijgelatenen de kant van Claudius.
- 7 'At Messalina non alias solutior luxu, adulto autumno simulacrum vindemiae per domum celebrabat. Urgeri praela, fluere lacus. Et feminae pellibus accinctae adsultabant ut sacrificantes vel insanientes Bacchae; ipsa crine fluxo thyrsus quatiens, iuxtaque Silius hederam vinctus, gerere cothurnos, iacere caput, strepente circum procaci choro. Ferunt Vettium Valentem lascivia in praetaltam arborem conisum, interrogantibus 'quid aspiceret' respondisse 'tempestatem ab Ostia atrocem'-sive coeparat ea species, seu forte lapsa vox in praesagium vertit. Non rumor interea, sed undique nuntii incedunt, qui 'gnara Claudio cuncta et venire promptum ultioni' adferrent'. Vertaling K. Schoemaker.
Messalina en Silius werden vervolgens opgepakt en zonder vorm van proces door de keizerlijke lijfwacht ter dood gebracht.
- 8 Haar borsten kunnen ook bekleed zijn met een zeer subtiel geschilderd niets verhullend onderhemdje.
- 9 Geraerdt Brandt, *Het leven van Joost van den Vondel*, Franeker 1682.
- 10 Het ongeloof van Tacitus is dus 1600 jaar later nog evenzeer van kracht.
- 11 Mogelijk wordt hier bedoeld op het ambassadeurschap van Hugo de Groot te Parijs voor de Zweedse koningin Christina (1634), waardoor hij definitief een terugkeer uit ballingschap naar een functie binnen de Republiek onmogelijk maakte. Hugo de Groot werd door Vondel zeer bewonderd.
- 12 De regenten van het Weeshuis waren ook verantwoordelijke voor de Schouwburg.
- 13 In dat verband zij opgemerkt, dat Suetonius (Gaius Suetonius Tranquillus, *De vita Caesarum* V, Divus Claudius), aangeeft dat Messalina van Claudius toestemming voor haar huwelijk met Silius had gekregen om een kwaad voorteken dat 'haar echtgenoot' (i.e. Claudius) bedreigde, af te wenden. In scène gezet dus.